УДК 930.2:81'373.23(=161)

Інтерпретації етноніму «сіверяни» в історіографії

Кириченко Максим Іванович

аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, Харків, 61022
e-mail: m.i.kiritchenko@karazin.ua
ORCID: 0000-0003-2682-0691

Стаття присвячена огляду тлумачень етноніма «сіверяни» в історіографії та їх впливу на розвиток уявлень про походження і ранню історію дніпровських сіверян. У статті робиться висновок про те, що в історіографії існує велике розмаїття інтерпретацій етноніма «сіверяни», а також, що вибір того чи іншого трактування визначає погляд історика на виникнення сіверян в Подніпров'ї.

Ключові слова: *історіографія, східні слов'яни, сіверяни, етнонімія, етимологія.*

Интерпретация этнонима «северяне» в историографии

Кириченко Максим Иванович

аспирант кафедры историографии, источниковедения и археологии исторического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина,
пл. Свободы, 4, Харьков, 61022
e-mail: m.i.kiritchenko@karazin.ua
ORCID: 0000-0003-2682-0691

Статья посвящена обзору толкований этнонима «северяне» в историографии и их влиянию на развитие представлений о происхождении и ранней истории днепровских северян. В статье делается вывод о том, что в историографии существует большое разнообразие интерпретаций этнонима «северяне», а также, что предпочтение той или иной трактовки определяет взгляд историка на возникновение северян в Поднепровье.

© Кириченко М. І., 2018

Ключевые слова: *историография, лингвистика, восточные славяне, северяне, этнонимия, этимология*

Interpretations of the ethnonym «Severians» in historiography

Kyrychenko Maksym

Postgraduate Student at the Department of Historiography, Source Studies and Archeology, Faculty of History at the V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022
e-mail: m.i.kiritchenko@karazin.ua
ORCID: 0000-0003-2682-0691

The article reviewing attempts to interpret the ethnonym «Severians» in historiography and their influence on the development of ideas about the origin and early history of the Dnieper Severians. The article concludes that there are a wide variety of interpretations of the ethnonym «Severians» in historiography, and also that the preference for particular interpretation determines the historian's view of the emergence of Severians in the Dnieper basin.

Key words: *Historiography, Eastern Slavs, Severians, Ethnonymy, Etymology*

«Сіверяни», або «сѣверъ» – доволі загадковий етнонім, спроби розтлумачити який тривають ось уже понад два століття. Літопис не дає відповіді на питання про значення цього етноніма. Автор «Повісті временних літ» пояснив багато імен слов'янських племен [13, с. 207, 210, 219], але сіверян обійшов стороною, хоча вони і перебували в безпосередньому сусідстві з полянами, яким симпатизував літописець, і зіграли важливу роль у формуванні ядра Русі. Імовірно, відсутність літописного «етимологічного розбору» сіверян пов'язана з тим, що походження їхньої назви було неясним і для самого автора «Повісті». Така гіпотеза має підтвердження в лінгвістиці. На думку Г. А. Хабургаева, етнонім «сѣверъ» є безсуфіксним, що вказує на його архаїчність і побутування задовго до розпаду праслов'янської єдності [25, с. 205].

Між тим, тлумачення імені сіверян могло б пролити певне світло на їхню ранню історію і, розуміючи це, багато хто з дослідників намагався знайти коріння цього етноніма. Це приводило до появи нових гіпотез, які формували новий погляд на історію сіверян, або ж, навпаки, до таких, що тяжіли до вже існуючих гіпотез, тим самим підтверджуючи їх.

«Ті, що живуть на півночі». Перші спроби розтлумачити етнонім сіверян відносяться до початку XIX ст., коли А. Шльоцер коротко прокоментував одну зі своїх перших згадок про сіверян: «т. е. живущие на севере». Далі в тексті він пояснив свій висновок більш докладно: «название людей, живущих по Десне на север от Киева» [27, с. 151, 190]. М. Фасмер, підтримуючи гіпотезу С. М. Соловйова і І. Д. Бєляєва про міграцію східних слов'ян декількома хвилями (спочатку на північ до Новгороду, а потім на південь до Дніпровського Лівобережжя), висловив думку, що в первинному розміщенні слов'ян (до початку міграції) сіверяни займали північне положення відносно до решти племен, у зв'язку з чим вони і були названі сіверянами («сѣверъ»), тобто північним плем'ям [24, с. 589]. Ця гіпотеза, підтримана спочатку широким колом дослідників, усе ж таки не витримала випробування часом, оскільки так і не отрималп наукового підтвердження [докладніше про це питання див.: 5, с. 30]. Утім, на думку В. В. Іванова та В. М. Топорова, виправдати таку інтерпретацію можна, якщо відшукати племена, для яких сіверяни дійсно були північними, а оскільки вони займали землі, що розміщуються на північних околицях іранського світу, то «сѣверъ», з точки зору згаданих дослідників, міг бути слов'янським перекладом іранської назви цієї спільноти [5, с. 30, 31].

«Лівобережні». Ґрунтуючись на твердженні О. М. Трубачова про тотожність таких понять як «північний» і «лівий» у тлумаченні етноніма дунайських сіверян [22, с. 299], О. В. Сухобоков дійшов висновку, що так само можна тлумачити і етнонім сіверян лівобережжя Дніпра [20, с. 36]. Однак варто звернути увагу, що стосовно дунайських сіверян «північний» збіглося з «лівий», тому що лівий берег Дунаю був заразом і північним берегом [21, с. 314]. Лівий берег Дніпра лежить зі східного боку, тому у випадку з дніпровськими сіверянами не вбачається можливим проводити ту ж саму аналогію і поширювати ототожнення «північного» і «лівого» на всю старослов'янську мову. Втім, О. М. Трубачов не виключав, що в імені дніпровських сіверян також закладено розуміння «лівий», але в ролі так званого «повторювального» зв'язку з їхнім дунайським періодом [23, с. 386] (проте, варто відзначити, що й відносно існування цього зв'язку О. М. Трубачов висловлював сумніви [22, с. 300]).

«Чорні». Існує версія, згідно з якою етимологія слова «сѣверъ» походить від іранського кореня «seu» – «чорний», який, в той же час, є реліктом архаїчної системи просторової орієнтації, де чорний колір пов'язувався з «північчю» [20, с. 36]. Своїм іранським ім'ям, на думку деяких дослідників, сіверяни зобов'язані іранським племенам Північного Причорномор'я, що були асимільовані сіверянами [див. напр.: 10, с. 53; 17, с. 130, 131; 4, с. 63; 2, с. 67]. Головним апологетом цієї гіпотези був В. В. Сєдов, у текстах якого вона поступово розвивалася і зазнала деяких змін. Спочатку він висунув думку про те, що в V–VII ст. Дніпровське лісостепове Лівобережжя було заселене іраномовними племенами, які в VIII ст. були витіснені слов'янами в басейн Дону; згодом слов'янські племена, що зай-

няли ці території, сприйняли назву своїх попередників [17, с. 130, 131]. Пізніше В. В. Сєдов припустив, що етнонім «сѣверъ» був привнесений до Лівобережжя з Поволжя разом з представниками іменьківської культури, що тісно контактували з іраномовними племенами, а потім мігрували до Дніпра [16, с. 197]. Нарешті, у більш пізній своїй роботі він дійшов висновку про зародження зазначеного етноніма в антському середовищі, де іранський етнічний елемент був досить помітним [18, с. 80].

Ґрунтуючись на гіпотезі про іранське походження етноніма «сѣверъ», ономаст О. С. Стрижак побудував цікаву модель появи сіверян на Дніпрі. Відповідно до неї, найбільш стародавня форма етноніма «сіверяни», Савар (Σαυάροι), фіксується Птолемеєм у його «Посібнику з географії» і відноситься до II ст. н. е. [3, с. 186]; плем'я, яке носило це ім'я, під натиском аварів у VI ст. рушило на захід і розселилося за Дунаєм, в області майбутнього міста Преслава; тут воно злилося зі слов'янськими племенами, передавши їм своє ім'я, яке піддалося слов'янізації і перетворилося в «severes», відоме нам по «Хронографії» Феофана Сповідника [26, с. 62]; у другій половині VII ст. ці сєвєри були підкорені і переселені булгарами; частина сєвєрів залишилася в Подунав'ї, а частина мігрувала на схід; відразу ж після цих подій, на думку О. С. Стрижака, у Подніпров'ї виникає роменська культура з сіверянським Преславом – Переяславом [19, с. 70, 71, 75, 76]. Цікаво, що Переяслав Руський (нині Переяслав-Хмельницький) дійсно вважався деякими дослідниками одним з найдавніших і важливіших міст східних слов'ян. На особливе ставлення руських князів та духовенства до цього міста ми неодноразово звертали увагу в попередніх публікаціях [6; 7; 8].

«Вигнанці». У науково-популярній монографії «В поисках прародины славян» доктора історичних наук В. П. Кобичева присутня гіпотеза про кельтські коріння етноніма «сѣверъ». Заснована вона на поширенні топонімів з коренем «сєвєр» на території, яку займали раніше кельти. На думку В. П. Кобичева, кельтські «сіверяни» увійшли в слов'янське середовище і, ставши слов'янськими, мігрували на Дніпро [9, с. 99, 100]. Семантику етноніма «сѣверъ» В. П. Кобичев виводить через французьку мову, від слова «sevrer» (віднімати, позбавляти), і трактує його як «вигнанці» [9, с. 146].

«Член сім'ї». Польський мовознавець і славіст Збігнєв Голаб (Zbigniew Gołąb) провів етимологічний аналіз етноніма «сѣверъ» і дійшов висновку, що він має такий семантичний ряд: «член сім'ї» (family member) або, точніше, «чоловік» («spouse»); «сімейне житло» («family dwelling place») [28, p. 17–18]. Цікаво в цьому контексті відзначити, що етнонім індійської народності савара в минулому носив семантику «абориген», тобто «місцевий» або «свій» [15, с. 111], що в деякому сенсі зближує його з версією З. Голаба щодо сіверян, якщо сприймати «свій» як «рідний».

«Кінні воїни». Наприкінці XVIII ст. було опубліковано другий переклад з німецької мови книги Й. Георгі, що була присвячена етносам Російської імперії. Цей переклад, значно доповнений і модифікований, здійснив україн-

ський історик М. І. Антоновський [11, с. 108, 109]. Одна з його вставок стосувалася стародавніх сіверян, ім'я яких, на думку автора перекладу, означало «кінні воїни» [12, с. 233, 234]. Таке тлумачення цього етноніма, імовірно, було запропоновано М. І. Антоновським заради зв'язку з українськими вершниками-козаками, а, з огляду на той факт, що в розділі про малоросійських козаків автор неодноразово підкреслював їхню велич і давність, легенда про древніх вершників-сіверян, імовірно, була покликана посилити цей ефект та легітимізувати стародавність козацьких традицій на території України.

«Ті, що поклоняються богові Сіву». Екстравагантні гіпотези про історію сіверян і тлумачення їхнього імені існують і в сучасній українській історіографії. Так, Н. В. Агафонова назвала сіверян «сіварцямі» і висловила думку, що цю назву вони отримали завдяки своєму поклонінню богу Сіву (радимичі – Роду, в'ятичі – В'яті і т. д.). Крім того, дослідниця бачить коріння сіверян у геродотових будинах, а спадщину – в печенігах (точніше, у «печенагах», в орфографії Н. В. Агафонової). Семантику етноніма «будини» вона знаходить у «буддизмі» і пов'язує вірування сіверян із цією релігією. Не вдаючись у пояснення, Н. В. Агафонова ствердно називає головним політичним центром сіверян Воронеж, а західним торговим форпостом – Чернігів. Ці міста, також без пояснень, вона називає «Воронаж» і «Чернагів», дешифруючи коріння «наг» і «наж» у цих топонімах як вказівку на змій буддистської міфології – «нагів». Спираючись на зв'язок сіверян з легендою про зміїв-нагів, Н. В. Агафонова пов'язує гідронім сіверянської річки Сули з ім'я балтійської богині Саулі, покровительки вужів [1, с. 143–147].

Слов'янського бога Сіву, якому поклонялися сіверяни, і котрого, до слова, нам не вдалось відшукати в жодному з відповідних довідкових видань (сама автор посилається на популярну публікацію письменника і журналіста Є. Ф. Конєва), Н. В. Агафонова пов'язує з індуїстським Шивою.

Тож, за версією Н. В. Агафонової, складається така картина реконструкції історії сіверян: початок її відноситься ще до скіфських часів, коли сіверяни були відомі під ім'ям будинів; у середньовіччі, до приходу Рюриковичів, вони відомі під ім'ям «сіварців»; у період складання Руської держави сіверяни, які фігурують з якихось причин уже під ім'ям «печенаги», вступають в конфлікт із Рюриковичами і поділяються на дві частини: одна з них входить до складу нової держави Рюриковичів, а інша мігрує до Дунаю [1, с. 143–147].

Таким чином, в історіографії налічується досить багато різних варіантів тлумачення етноніма сіверян. Це: «ті, що живуть на півночі», «лівобережні», «чорні», «вигнанці», «член сім'ї», «кінні воїни», «ті, що поклоняються богові Сиву» та інші. Ці тлумачення походять з різних логічних побудов, етимологізуються на основі різних мов, схрещуються з різними культурами. Одні з гіпотез мають під собою наукову основу, інші – плід здогадок, а подекуди і уяви. Втім, той часовий і інформаційний розрив, який відділяє сучасних дослідників від того періоду, коли міг зформуватися етнонім сіверян, залишає

можливість будувати лише обережні припущення про коріння цього імені. І, можливо, мав рацію Б. О. Рибаков, коли вказав на той факт, що етнонім сіверян відноситься до надто глибокої давнини, щоб мати можливість простежити його етимологію [14].

Тлумачення етноніма «сѣверъ» справили значний вплив на формування історичних наративів про сіверян, оскільки давали дослідникам ключ до найбільш ранньої їхньої історії, але, водночас, різноманітність тлумачень етноніма сіверян, побудованих на їхній основі наративів, що сформувалися в історіографії, вказує на вразливість подібних конструкцій, складених на хиткому фундаменті гіпотетичних припущень.

Література

1. *Агафонова, Н.* Прочитання топонімів «Сіверщина» та «Чернігів» в контексті парадигми «пічонаги і половці-автохтони» // Сіверщина в історії Укріни. № 9, 2016. Київ-Глухів : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2016. С. 143–147.
2. *Багновская, Н.* Северская земля: историко-этническое формирование и развитие населения в VIII-XVIII вв. / Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук (07.00.02 – Отечественная история). М. : Российская экономическая академия им. Г. В. Плеханова, 2002.
3. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / [Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова]. Т. 1: Античные источники. [Сост. А. В. Подосинов]. М. : Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009.
4. *Зайцев, А.* Черниговское княжество // Древнерусские княжества X-XIII вв. М. : Наука, 1975. С. 57–117.
5. *Иванов, В., Топоров, В.* О древних славянских этнонимах (Основные проблемы и перспективы) // Славянские древности. Этногенез. Материальная культура Древней Руси. Сборник научных трудов. К. : Наукова думка, 1980. С. 11–45.
6. *Кириченко, М.* Общность функций древнерусских городов с топонимом «Переяславль» // Актуальні проблеми вітчизняної історії. Збірник наукових праць. Харків : ХНУ імені Каразіна, 2011. Вип. 14. С. 16–23.
7. *Кириченко, М.* Трахтемировское городище как один из возможных предшественников Переяславля Русского // Актуальні проблеми вітчизняної історії. Збірник наукових праць. Харків : ХНУ імені Каразіна, 2013. Вип. 16. С. 37–45.
8. *Кириченко, М.* Переход Переславля-Залесского под власть Москвы в начале XIV в. как один из факторов её возвышения // Актуальні проблеми вітчизняної історії. Збірник наукових праць. Харків: ХНУ імені Каразіна, 2017. Вип. 19. С. 46–54.
9. *Кобычев, В.* В поисках прародины славян. М. : Наука, 1973..
10. *Мавродин, В.* Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV века). СПб. : Наука, 2002. 416 с.
11. Малий словник історії України / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. К.

: Либідь, 1997.

12. Описание всех обитающих в Российском государстве народов. Их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, упражнений, забав, вероисповеданий и других достопамятностей. В 4 ч. / ч. 4: О народах монгольских, об армянах, грузинах, индийцах, немцах, поляках и о владычествующих россиянах, с описанием всех именований козаков, также история Малой России и купно о Курляндии и Литве. СПб. : при Императорской Академии наук, 1799.
13. Повесть временных лет. Ч. 1. Текст и перевод / Подготовка текста Д. С. Лихачева; перевод Д. С. Лихачева и Б. А. Романова / [под. ред. В. П. Адриановой-Перетц]. М.; Л., 1950.
14. *Рыбаков, Б.* Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. М. : Наука, 1982.
15. *Седловская, А.* Этноним савара // Этнонимы / Отв. ред. В. А. Никонов. М. : Наука, 1970. С. 109–112.
16. *Седов, В.* Славяне в раннем средневековье. М., 1995.
17. *Седов, В.* Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. Материалы и исследования по археологии СССР. № 163. М. : Наука, 1970.
18. *Седов, В.* Древнерусская народность. Историко-археологическое исследование. М. : Языки русской культуры, 1999.
19. *Стрижак, О.* Сіверяни // Мовознавство. 1973. № 1. К. : Наукова думка, 1973. С. 64–76.
20. *Сухобоков, О.* До походження та інтерпретації пам'яток волинцевського етапу культури літописних сіверян // Археологія. 1999. № 2. С. 25–39.
21. *Трубачев, О.* Древние славяне на Дунае (южный фланг). лингвистические наблюдения I // Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования. Изд. 2¬-е, доп. М. : Наука, 2003. С. 310–332.
22. *Трубачев, О.* Этногенез и культура древних славян // Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования. Изд. 2-е, доп. М.: Наука, 2003. С. 282–300.
23. *Трубачев, О.* Slavica danubiana continuata (продолжение разысканий о древних славянах на Дунае) // Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования. Изд. 2-е, доп. М. : Наука, 2003. С. 370–391.
24. *Фасмер, М.* Этимологический словарь русского языка: Пер. с нем. (с доп.). М.: Прогресс, 1971. Т. 3.
25. *Хабургаев, Г.* Этнонимия Повести временных лет. М. : Изд-во Московского университета, 1979.
26. *Чичуров, И.* Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феофана, «Бревиарий» Никифора. М. : Наука, 1980.
27. *Шлецер, А.* Нестор / [пер. Д. Языков]. Ч. 1. СПб : Императорская типография, 1809.
28. *Gołąb, Z.* Old Bulgarian «Sěverb» (?) and Old Russian «Sěverjane» // Wiener Slavistisches Jahrbuch. Vol. 30, 1984. P. 9–22.